

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМИ КАДРАМИ ВИЩИХ ГУМАНІТАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним із вагомих завдань у діяльності будь-якого вищого навчального закладу є забезпечення навчального процесу висококваліфікованими науково-педагогічними кадрами. Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. у роботі вищих гуманітарних навчальних закладів це питання вирішувалось як у вишах так і на державному рівні. Тоді цей аспект модернізації навчального процесу був одним із ключових завдань, яке вирішувалося керівництвом усіх гуманітарних вишів того часу. Саме професорсько-викладацький склад впливав на умови своїх вихованців, на формування їх світогляду.

Викладачі вишів відносилися до прошарку інтелігенції, яка у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була чітко визначеною, різноманітною за походженням, цілком сформованою верствою, яка разом із студентами все більше впливала на суспільні процеси.

Питання наукових кадрів вишів у тій чи іншій мірі вивчали дослідники різних історичних періодів: імперського, радянського, сучасного. Варти окремої уваги, на наш погляд, праці таких сучасних дослідників як Касьянов Г. «Українська інтелігенція на рубежі ХІХ - ХХ століть: соціально-політичний портрет», Шип Н.А. «Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): Историко-социологический очерк», Стельмах С.П. «Професорська корпорація Київського університету в ХІХ — на початку ХХ століття: спроба створення колективного портрету», Давидова Н.В. «Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів та державних установ (кін. ХІХ – 1920 р.)», Зайцева З.І. «Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського», Додонова Г.В. «Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», Іванов О.Є. «Ученые степени в Российской империи. ХVІІІ в. –

1917 г.», «Высшая школа России в конце XIX - начале XX в.», Киричок І.І. «Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті», Самойленко Г.В. «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи», тощо.

Метою даної праці є дослідження та аналіз забезпечення гуманітарних вишів професорсько-викладацьким складом, визначення особливостей шляхів його формування.

У другій половині XIX ст. і особливо на початку XX ст. кількісний склад наукової інтелігенції стрімко зростає. Це було пов'язано з освітніми реформами другої половини XIX ст., відкриттям мережі нових вищих навчальних закладів, а також частково за рахунок того, що українці не були виділені в окрему групу. На 1921 р. у наукових установах і вищій школі України працювало 2500 наукових працівників[1, с.17].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. була створена досить ефективна система підготовки найбільш здібних випускників вищих навчальних закладів до професорської діяльності. У 1898 р. Міністр народної освіти радив навчальним комітетам вишів рекомендувати кількох найкращих випускників, які закінчили курс у даному виші й могли бути зараховані Міністерством у стипендіати для підготовки до викладацької діяльності. Розмір субсидії встановлений Міністерством до 2000 крб. для осіб, які відряджався за кордон для удосконалення отриманих знань, і до 1500 крб. для тих, хто готувався при вітчизняних навчальних закладах. Для закордонних відряджень та відряджень у межах Росії виділялась окрема сума[2, с. 65].

Яскравим прикладом успішного стажування за кордоном може служити випускник, майбутній професор Університету Св. Володимира М. Драгоманов та майбутній професор кафедри історії російського права цього ж університету М. Владимирський-Буданов, тощо. Заслуговує на увагу закордонний стажист, випускник Харківського університету, майбутній професор Новоросійського університету, засновник наукової школи імунології, лауреат Нобелівської

премії І. Мечников. Повертаючись з відрядження викладачі пропагували прогресивні західноєвропейські ідеї.

Процедура відбору і затвердження кандидатур на посади професорських стипендіатів була ступеневою та досить жорсткою. Спочатку кандидати проходили відбір на кафедрах і на факультетах, а потім відбувалось представлення і затвердження характеристик претендентів на раді університету. Рішення ради надсилалось попечителю Київського навчального округу.

Якщо вихованці оправдовували довіру Ради університету, то були рекомендовані за кордон для подальшого удосконалення, але не раніше як після отримання ступеня магістра, з обов'язками прослужити по навчальній частині не менше 6 років[3, арк. 14 зв.]. Урядові заходи другої половини ХІХ ст. щодо кадрового забезпечення вітчизняних вишів сприяли поліпшенню кадрового забезпечення їх власними кадрами. Так, наприклад, у Київському університеті Св. Володимира через інститут професорських стипендіатів з 1863 по 1883 рр. пройшли близько 80 осіб. За цей же період університет присвоїв учений ступінь доктора і магістра 118 особам[4, арк. 43].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст у восьми гуманітарних вищих навчальних закладах України (Харківський, Київський, Новоросійський університети, Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька, Київські, Одеські, Харківські вищі жіночі курси) працювало близько 900 викладачів. Аналіз послужних списків професорсько-викладацького складу російських університетів за 1875 р., зроблений Г. Щетиніною, показує, що в них випускники трьох українських університетів становили 22,1% [5, с.101].

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. кадровий потенціал гуманітарних вишів формувався переважно за рахунок власних випускників. Так, Київському університеті з 86 викладачів його випускниками були 36 (40%), у Харківському з 95 – 41 (43%) і в Новоросійському університеті з 73 - 17 (23%) [6, с. 282]. Таким чином, у зазначений період була сформована потужна наукова плеяда

педагогів-гуманітаріїв, що була елітою українського народу та виховувала студентську молодь у дусі подій, що диктувалися часом.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира працювала плеяда видатних істориків, які представляли Київську школу: М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський та інші. Значний внесок у розвиток історії стародавнього світу та археології зробили Ф. Міщенко, О. Котляревський, Ю. Кулаковський, А. Покровський, Г. Павлуцький, В. Данилевич. Особливий внесок у розвиток історичної вітчизняної гуманітарної науки зробив І. Лучицький, який написав багато праць присвячених історії України. Після завершення навчання М. Грушевського залишили при університеті Св. Володимира для підготовки до професорського звання, згодом він отримав ступінь магістра і за рекомендацією В. Антоновича у 1894 р. його було призначено професором кафедри історії України у Львівському університеті, де він працював до 1914 р.

Не аби який внесок у підготовку науково-педагогічних кадрів зробили М. Клячин, В. Піскорський, Е. Тарле, Д. Петрушевський, П. Ардашев, Т. Флоринський, А. Ясинський.

Особливу роль в історії філософської думки в Київському університеті відіграв О. Гіляров, філософ, логік, психолог Г. Челпанов.

Філологічні науки представляли такі вчені як О. Соболевський, П. Владимиров, А. Лобода, А. Сонні та інші.

На юридичному факультеті працювали К. Мітюков, В. Удінцев, В. Демченко, В. Синайський та інші.

Політичну економію в Київському університеті викладали маловідомі, але дуже фахові викладачі: А. Железнов, Д. Піхно, О. Білімович[2, с.69].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. талановиті вчені-педагоги працювали і в інших університетах. Так, у Харківському університеті лекції читали відомий філолог, філософ О. Потебня, видатний філолог І. Срезневський, а менш відомі й «неугодные» з різних причин і обставин покинули стіни цього

вишу, вони перейшли працювати професорами в Новоросійський університет. Так, А. Деревицький згодом став ректором Новоросійського університету, згодом попечителем Казанського навчального округу. В. Лапін перейшов на посаду директора в Курську гімназію, В. Іконніков - до Київського університету, А. Александров - до Казанського університету.

Протягом тривалого періоду на історико-філологічному факультеті Харківського університету працював відомий історик Д.І. Багалій, професор Г.Ф. Шульц, відомий лінгвіст, етнограф, улюбленець студентів М.Ф. Сумцов. Шлях до наукового визнання професора М. Сумцова був не з легких. Для здобуття звання професора він у 1876 р. був відряджений до Німеччини, де слухав лекції видатних професорів Гейдельберзького університету. У 1881 р. він захистив магістерську дисертацію «О свадебных обрядах», а невдовзі подав до захисту докторську дисертацію з історії української літератури XVII ст. «Лазар Баранович». Однак її не допустили до захисту, тому у 1885 р. він захистив іншу дисертацію на етнографічну тему – «Хлеб в обрядах и песнях». У 1888 р. був обраний екстраординарним професором, а через рік – ординарним професором Харківського університету.

Ще одним прикладом наукового росту є постать Д. Багалія, який брав активну участь у практичних заняттях з російської і загальної історії у Київському університеті й отримав золоту медаль за філософську тему. Він займався під керівництвом професорів В. Іконнікова та Антоновича. Після навчання Д.Багалія залишили стипендіатом для підготовки до професорського звання з російської літератури при Київському університеті. Протягом двох з половиною років він склав магістерські випробування і захистив дисертацію на ступінь магістра. На Раді університету 11 березня 1883 р. Д. Багалія затвердили штатним доцентом російської історії Харківського університету. Захистив докторську дисертацію у Московському університеті і був призначений екстраординарним, а з 1889 р. ординарним професором Харківського університету[7, с. 334–336].

Вагомий вклад у розвиток освіти та науки зробили професори цього ж університету: М. Халанський, Ф. Зеленоградський, Т. Буткевич, Л. Лазаревич-Шепелевич, І. Нетушил та інші. Ці професори мали великий досвід і стаж роботи в університеті, викладацьку діяльність більшість з них розпочинали у 70-х роках XIX ст. і продовжували понад 25-30 років. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету Харківського університету був представлений такими професорами: А. Столновим, Л. Загурським, П. Мигуліним, С. Ніконовим, М. Гредескулом та іншими[7, с. 337].

У Ніжинському історико-філологічному інституті було менше викладачів з вченими ступенями. Але й серед них були доктори та магістри. Так, з 1875 р. на посаді професора і наставника працював М. Аристов, перу якого належить більше 70 наукових публікацій. З 1882 р. професором російської історії працював магістр М. Бережков. Викладачами інституту були: професор Р. Брандт, ординарний професор А. Будилович, наставник, магістр Б. Бурзі, професор А. Брок, директор інституту з 1893 р. Ф. Гельбке та інші. Улюбленцем студентів, одним з найпопулярніших лекторів був талановитий вчений письменник М. Грот, він був автором 88 наукових праць. Інспектором інституту був професор А. Добіаш. Докторську ступінь мали ординарні професори С. Жданов, Г. Зенгер. Більше двохсот наукових публікацій мав ординарний професор, вчений-філолог В. Качановський.

Наведений перелік викладачів-науковців дає підстави твердити, що в інституті була сформована наукова педагогічна школа, вихованцями якої були викладачі гімназій: П. Абуладзе, Л. Автономов, П. Адамов, П. Барсов, Д. Барциковський, А. Володимиров, В. Гончаров, В. Жирнов та інші[8, с.104].

У Новоросійському університеті виникла складна проблема нестачі професорсько-викладацьких кадрів. На 1 січня 1904 р. у Новоросійському університеті не вистачало 14 ординарних і 5 екстраординарних професорів. Залишались незаміщеними кафедри: історії західно-європейських літератур (з січня 1888 р.); римського права (з вересня 1898 р.); історії російського права (з

жовтня 1989 р.); поліцейського права (з жовтня 1902 р.); громадянського права (з червня 1903 р.). Ця проблема гостро торкалася кафедр юридичного факультету. Як у Київському так і в Новоросійському університетах деякі штатні викладачі не мали вищого ступеня доктора. Порівнюючи штатні показники Новоросійського університету кінця XIX ст. і початку XX ст., необхідно відзначити, що кількість викладачів у виші поступово збільшувалась. На 1 січня 1904 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету працювало 9 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 4 лектори іноземних мов. На юридичному: 6 ординарних і 2 екстраординарних професори[9, с. 9-11].

Щодо вищих жіночих навчальних закладів, то на межі XIX-XX ст. гостро стояла проблема підвищення статусу викладачів і вихованців, оскільки вони не користувалися службовими правами, пенсійними пільгами тощо. Переважну більшість викладачів Київських вищих жіночих курсів склали професори університету Св. Володимира, значна частина яких, особливо на історико-філологічному відділенні, підтримували прагнення жінок здобути освіту та сприяли розвитку курсів. Після смерті проф. О. Селіна, який зголосився взяти на себе роль засновника Київських ВЖК, ці функції перейняв проф. С. Гогоцький, а після його відмови, у 1881 р. директором КВЖК було обрано проф. В. Іконнікова, який доклав чималих зусиль для розбудови навчального закладу. Викладачі історико-філологічного відділення курсів, серед яких – В. Антонович, І. Луцицький, Ф. Фортинський, М. Дашкевич читали лекції в тому ж обсязі, що й для студентів університету, та заохочували слухачок до самостійної дослідної праці[10, с. 69-70].

Уряд вживав заходи щодо заохочення професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, і зокрема гуманітарного профілю. Це підтверджується запровадженою системою нагород викладачів орденами за відмінну службу у відомстві Міністерства народної освіти, що заслуговує на позитивну оцінку. Так, у 1905 р. в Київському університеті Св. Володимира

було нагороджено 32 викладачі орденами Російської імперії. По вислузі років викладачам надавалися чини.

Російський уряд цінував викладачів, які наполегливо і відмінно служили освітянській справі, про що свідчить практика чиновиробництва, нагородження орденами. Це стимулювало викладачів до плідної діяльності, позитивно впливало на громадську свідомість. Необхідною умовою успішної наукової та викладацької діяльності були відрядження за кордон професорів, їх помічників та приват-доцентів. Крім того, розповсюдженою була практика відряджень в межах Російської імперії.

Викладачам, які вдосконалювалися за кордоном надавалося місце на сторінках «Университетских известий» для звіту про відрядження.

У 1880 р. на сторінках цього видання звітував професор М. Володимирський-Буданов, який перебував рік у закордонному відрядженні.

Таким чином, досить високий рівень матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг створювали умови для плідної творчої діяльності науково-педагогічних працівників. Але разом з тим, влада пильно стежила, щоб викладацька діяльність не виходила за межі офіційної ідеології. Так, у статуті прав духовних Академій було записано, що викладачі повинні свою діяльність проводити виключно в православному дусі, в напрямку готовності служити церкві. Причому, особливо оговорювалося, що всілякі відступи від цього правила не можуть бути терпимі.

Не допускалися відступи від офіційної ідеології і серед університетських викладачів. Це особливо позначилося на діяльність гуманітаріїв, серед яких найбільше було «неугодных».

Глибокий аналіз змісту гуманітарної освіти з точки зору її орієнтації на реалізацію української національної ідеї зробив М.С. Грушевський. Він писав, що наукове українознавство не має підтримки в державних просвітницьких закладах, зокрема в університетській науці. У програми вищої школи, в університетське викладення українські галузі науки потрапляли «як рідкі та

випадкові гості», «почнемо – зазначає Грушевський М.С., - з такої основної, з точки зору національного розвитку і руху, дисципліни як українська мова»[11, с. 6]

Таким чином, професорсько-викладацька корпорація гуманітарних ВНЗ була досить різнорідною, вона була цілком сформованою. Формувалася ж вона в основному з вихідців привілейованих станів Російської імперії. Верства різночинців, до складу якої належала переважна більшість наукової інтелігенції, остаточно сформувалась за цей період як соціально самостійна та склала основне джерело формування науково-педагогічної інтелігенції.

Автор статті «Вопрос об украинских кафедрах и нуждах науки» дає глибокий аналіз стану викладання мовознавчих дисциплін. Він підкреслює, що мовознавство, крім мов класичних, поставлено в Росії взагалі погано, за виключенням санскриту і порівняльного мовознавства. Навіть з російською мовою – одним з основних предметів університетської науки – і навіть у кращих університетах трапляється, що її не викладають протягом цілих років, оскільки кафедри очолюють професори, які спеціалізуються у галузі літератури. М. Грушевський говорить, що частіше читають окремі розділи мовознавства, а не систему російської мови, до якої входять: історія мови, діалектологія, новий курс граматики: фонетика, морфологія, синтаксис. У такій системі мова не викладається[11, С.7].

Узагальнений аналіз підготовки професорсько-викладацького складу гуманітарних вищих навчальних закладів є необхідною, але недостатньою характеристикою умов організації процесу навчання, напрямів впливу професорів на формування самосвідомості студентів гуманітарного профілю, ролі університетів в утвердженні, як протидії русифікаторській політиці, української національної ідеї, але ця проблема потребує окремого дослідження.

Отже, верства різночинців, до складу якої належала переважна більшість наукової інтелігенції, остаточно сформувалась за цей період як соціально самостійна та склала основне джерело формування науково-педагогічної

інтелігенції. У другій половині XIX – на початку XX ст. вищі гуманітарні навчальні заклади були цілком забезпечені кваліфікованими кадрами. Вони формувалися, здебільшого, з контингенту випускників певного вишу. Була поширена практика залишати при кафедрах професорських стипендіатів, відряджати їх за кордон на стажування з метою підвищення кваліфікації. Усе це вплинуло на вибір та поповнення професорсько-викладацького складу гуманітарних вишів власними кадрами вищої кваліфікації з набуттям європейського досвіду викладання у вищій школі. Традиція забезпечення професорсько-викладацького складу вишів України власними вихованцями, яка наприкінці XIX ст. утвердилась, залишається актуальною й нині.

Джерела та література

1. Давидова Н.В. Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів та державних установ (кін. XIX – 1920 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Н.В. Давидова; донецький національний ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
2. Київський університет. 1834-1984. – К.: Вид-во при КДУ “Вища школа”, 1984. – 204 с.
3. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 22, спр. 439 (31 мая 1856 г. – 14 июля 1863 г.), арк. 14, 14 зв., 116-118.
4. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 150, спр. 30, арк. 43.
5. Щетинина Г.И. Послужные списки как исторический источник: О составе профессоров пореформенной России / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1970. – 146 с.
6. Бенера В. Є. Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.): монографія / В. Є. Бенера. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 640 с.)
7. Факультет (Историко-филологический) Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905): [под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея]. – Харьков : изд. ун-та, 1908. – 8 СХП 4/161. Ч. II.

- Библиографический словарь профессоров и преподавателей. – 1908.– 390 с. – 15 л. портр. [74 фото].
8. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875-1900. Нежин. – 1900. – 120 с.
 9. Записки Императорского Новороссийского университета. – 1904. – Т. 99. – С. 9-11.
 10. Левицька Н.М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Н.М. Левицька // Університет: науковий історико-філософський журнал. – 2011. – № 5. – С.69-76.
 11. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевський. – СПб. – 1907. – С. 6.